

**Да праблемы высвятлення дыялектнай асновы
твораў беларускага пісьменства XVIII стагоддзя**

Пераважная большасць твораў XVIII ст. не мае дакладнай пашпартызацыі, таму высвятленне дыялектнай асновы мовы таго ці іншага помніка мае важнае навуковае значэнне.

У XVIII ст., калі беларуская мова займае маргінальнае становішча ў дзяржаве, калі напісанне па-беларуску не рэгламентуецца ніякімі нормамі, у аўтараў маецца шмат патэнцыяльных магчымасцей для адлюстравання асаблівасцей народнай гаворкі.

У якасці аб'екта даследавання мы абралі камедыйныя тэксты, якія пісаліся навучэнцамі і выкладчыкамі розных навучальных устаноў як практыкаванні ў рыторыцы і піітыцы. Усе гэтыя творы з'яўляюцца макаранічнымі, што яскрава паказвае адметнасць часу: суіснаванне беларускай мовы побач з іншымі славянскімі мовамі. Для паўнаты карціны шматмоўнасці сітуацыі напісання твораў заўважым, што асобныя прадметы ў гэтых навучальных установах выкладаліся на латыні, царкоўнаславянскай, польскай мовах.

Навуцы вядома каля трох дзесяткаў беларуска-польскіх, беларуска-украінскіх, беларуска-рускіх інтэрмедый, аднак пераважная большасць іх – публікацыі пазнейшых часоў. Мы аналізавалі арыгінальныя рукапісы, якія рэпрэзентуюць гаворку розных тэрыторый Беларусі: заходняй – інтэрмедыя “Вакханалія”, створаная на тэрыторыі Гродзеншчыны [гл. А.І.Мальдзіс, с.201, а таксама Г.Ціванова, сс.21-24.]; паўночнай – “Камедыя” Каятана Марашэўскага (месца стварэння – Забельская калегія – указана на тытульнай старонцы); усходняй – інтэрмедыі “Селянін на споведзі”, “Селянін у касцёле” са зборніка Смаленскай семінарыі. Гаварыць пра дакладнае, паслядоўнае адлюстраванне жывой народнай гаворкі не выпадае: аўтары да гэтага не імкнуліся (а калі б і захацелі – не змаглі б, бо не было арфаграфічнай нормы). Яны стваралі мастацкі вобраз, і адным з асноўных сродкаў стварэння гэтага вобраза была гаворка персанажа. Дакладнасць перадачы асаблівасцей вымаўлення залежыць ад густа і моўнага адчування аўтара (ці перапісчыка). Тым не менш, думаецца, правамерна паставіць пытанне, якімі гутарковымі рысамі поціпастаўлены тэксты, створаныя на розных тэрыторыях.

Адной з самых яскравых асаблівасцей беларускай фанетыкі з'яўляецца аканне.

Вельмі паказальным у гэтым сэнсе з'яўляецца рукапіс “Камедыі” К.Марашэўскага, напісаны двума почыркамі. Першы скрыптар аканне ў

пачатку і сярэдзіне слова адлюстроўвае ў 80% ад усіх патэнцыяльна магчымых выпадкаў: *chadžu, ad tapara, małaczu, da paudnia, adzin, pamahała; caluheńki, ad cara, žanockaja* (14)¹, у канцавым адкрытым складзе – у 25%: *nada, kaniесna* (14); яканне у гэтай частцы рукапісу не адлюстроўваецца зусім: *aniemeli, jeszcze, biereć, z klećboju, dzieciey, na ziemi, siermiaszka zdzieretca, nie maju* (14). Другі скрыптар аказваецца больш чуйным да народнага маўлення і перадае аканне ў 91% выпадкаў: *adrachysia, prasić, maja, tahdy, hadzina, paydu, adnak, karocińki, havoruczy, zmaryusia, addychacca, nie mahu* (24); у канцавым адкрытым складзе – у 83%: *tak chuda, duża, moża, tolka, douha* (24). Адразу заўважаецца даволі паслядоўнае адлюстраванне якання – у 87,5% выпадкаў: *jaho, mianie, zviали, ciaper, biada* (24); пры гэтым насуперак польскай арфаграфічнай традыцыі (!) адпаведна вымаўленню пішацца адмоўе *не* ў першым пераднаціскным складзе ў 72,7% выпадкаў: *niamotożna, nia dużo, nia czorny, nia muszu* (24).

У рукапісах XVIII ст. не проста адлюстравана аканне, але і паказана яго варыятыўнасць на розных тэрыторыях. Так, у інтэрмедый “Вакханалія” такая паказальная мясцовая рыса, як ненаціскае [o] у канцавым адкрытым складзе перадаецца з дакладнасцю 100%: *krywo, lichо* (20), *heto, dobro, sieno* (21). Пры гэтым аканне ў пачатку і сярэдзіне слова адлюстравана ў 84,2% выпадкаў: *z halawy, barada maia, wada padmyła, pazwalaiu* (21); яканне – у 72%: *zbiasilisia* (20), *ciabie, siadzić, mianie* (21).

Адметнай асаблівасцю дыялектнай асновы Смаленскіх камедый з’яўляецца дысімілятыўнае аканне, якое ў тэксце адлюстравана спарадычна: *тамь нипанашаму ни такь у насъ* (68), *привизався* (68б). Пры гэтым аўтар адчувае асаблівае вымаўленне рэдукцыі ненаціскных галосных і перадае іх напісаннем літары *ы* пасля цвёрдых зычных на месцы дыялектнага рэдукаванага гука (<[э],[о]): *кажытца* (66б), *кыли* (67), *ниводный исуспяцы не попроищу* (67) і літары *и* пасля мяккіх: *ци ни нападзѣтца* (66б), *знаиця* [знајиц’а] (67), *ни познаишь* (68). У цэлым жа ў гэтых тэкстах аканне адлюстравана ў 77,2% ад усіх патэнцыяльна магчымых выпадкаў: *нападзѣтца, кали бѣ, изваими* (= и с своими) *павидзися, к абѣдни, чаго* (66б), *харашенка* (67б); яканне – у 89%: *бязделлимъ* (66б), *ня бывши, пиряпечку* (67), *ня видна, у цябе, зямляныя, дзяревня, ци ня придиць* (67б), *занясли, на мяне* (68), *побядзицелю* (70).

У сістэме дыялектнага кансанантызму самай паказальнай рысай з’яўляецца якасць гука [p]. Зацвярдзелae [p] прадстаўлена як у інтэрмедый “Вакханалія” – *krywo, dureiuć* (20), *remiasnik, nie pasciarohsia, adchwastać*

¹Тут і далей лічбы ў дужках пасля прыкладу – нумар старонкі арыгінала.

chrypcianku (21), *pry boku, upierad* (23), – так і ў “Камеды” К.Марашэўскага: *ad samych kurey, biereć, peralom, harawać* (14), *kryczyć, treba* (14б), *nie zahraszyu, wieroukaju, prystupilo, tresni harujuczy* (15).

Смаленскія камеды прадстаўляюць мясцовае вымаўленне – мяккае [р’]: *забрызгаюць, пуряпечку* (67), *цяпхрць, приказавая* (67б), *забрі́овь* (68), *хрясцися* (69), *прпячець, да зару, гавориць, берясцень* (69б).

Наяўнасць падоўжаных зычных проціпастаўляе вымаўленне на розных дыялектных масівах. Няма падоўжаных ў гаворцы-аснове інтэрмедый “Вакханалія”: *zboża* (21), *swinia* (23) і “Камеды”: *zycio, swinia* (14). Падоўжаныя зычныя характэрны для гаворак Віцебскай, Магілёўскай, паўночна-ўсходняй часткі Гродзенскай, мінскай і Гомельскай абласцей [ДАБМ, карта №64]. Яны адлюстраваны ў тэксце Смаленскіх камедый: *бязделлимь* (66б); хаця часцей у тэксце напісанні адлюстроўваюць арфаграфічную традыцыю: *скрясенья* (= воскресенья), *богамолья* (70).

Сярод граматычных дыялектызмаў перш за ўсё звяртае на сябе ўвагу форма вінавальнага склону ў функцыі прамога дапаўнення, што павінна проціпастаўляць адушаўленыя і неадушаўленыя назоўнікі. Гэта рыса паслядоўна прасочваецца ў тэксце Смаленскіх камедый. Тут аб’ект дзеяння названы адушаўлёным назоўнікам у форме В(=Р): *мужика з двора збыць* (66б), *учуць голубя* (69б); неадушаўлёным назоўнікам – у В(=Н): *сынъ разбивае.. железы* (68), *сонца бокъ прпячець* (69), *бацьки хлхбъ рабляли* (70). Толькі пры дзеяслове з адмоўем ужываецца форма В(=Р): *ци ни разабю я табѣ етыхъ манистовъ* (68), *якъ души не влениць* (69).

Абсалютна па-іншаму прадстаўлены гэтыя формы ў інтэрмедый “Вакханалія”. Тут адзначаны адушаўлены ў В(=Н) – *ratować ludzi dobrych* (20) – і неадушаўленыя ў В(=Р): *sepa... dziarzać, sachy kiarować* (21), *szukać paduszok* (23). Паводле сведчанняў дыялектолагаў, такое ўжыванне характэрна для многіх паўднёва-заходніх гаворак, у прыватнасці ў Лідскім, Навагрудскім і інш. раёнах Гродзенскай вобласці [ДАБМ, карта №211].

“Камедыя” прадстаўляе як адны, так і другія формы: *sosni spuscic, irwać jablyk* (14), // *drou rubać* (14б), *zakladu adraczysia* (24). Вядома, што твор напісаны выкладчыкам Забельскай калегіі, якая знаходзілася ў Дрысенскім павеце. Вёскі Забелы цяпер няма, бліжэйшая да яе вёска Валынцы дыялектолагамі не абследавалася. У цэлым для гаворак гэтай тэрыторыі характэрна ўжыванне прамога дапаўнення ў форме В(=Н), аднак у трох вёсках (Казлоўцы, Шчарбіцкія і Мётлы) на бліжэйшай да гэтай тэрыторыі адзначаны ў функцыі прамога дапаўнення формы В(=Р) неадушаўлёных назоўнікаў. Гэты факт патрабуе далейшага навуковага асэнсавання. Тым больш, што менавіта паблізу гэтых вёсак адначаны яшчэ адзін вузкамясцовы

граматычны дыялектызм: двухскладовы канчатак творнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду – *z klećboju, pad laukaju* (14), *wieroukaju* (15) – пры тым, што на ўсім астатнім абшары гэтага павета адзначаны толькі формы з аднаскладовым канчаткам -ой/-ей. [ДАБМ, карта 69].

Да граматычных дыялектызмаў мовы інтэрмедыі “Вакханалія” дададзім адпаведныя той жа тэрыторыі формы назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду з канчаткам -а: *iedź u les pa drowa, usiliusia ty u luka* (23) [ДАБМ, карта №97].

У сістэме займенніка звяртае на сябе ўвагу найперш вымаўленне ўказальнага займенніка *гэты*. Смаленскія камедыі вылучаюцца тут сярод іншых перадачай вымаўлення з прыстаўным [j]: *Ета мая баба, вь ета лиха* (66б), *ета нехта ж з маскалі^овь* (67). Прыстаўны [h] адзначаны як у “Вакханаліі” – *heto ludzi tonuc* (20), *szczo heto sa mnoiu dziecsa* (21), – так і ў “Камедыі”: *heta żart* (14), *usiamu hetamu winawat* (15). Адзначаныя асаблівасці цалкам адпавядаюць вымаўленню на тэрыторыях, адпаведных мяркуемым дыялектным асновам мовы помнікаў [ДАБМ, карта №49].

У сістэме дзеяслова адзначым для І спражэння фіналь -ць у формах 3-й асобы адз. ліку з націскам на аснове ў “Камедыі” *skażeć* (14), *nie wozmieć* (14б), *licha znaić* (24) і ў Смаленскіх камедыях *вся дзяревня знаиць, да и пиза развяжиць, по" приедзиць* (67б), *будзиць казаць, попь кажиць* (69), адпаведныя дыялектнай аснове [ДАБМ, карта №149]. Нечаканымі з’яўляюцца такія формы ў інтэрмедыі “Вакханалія” *on każeć, nie wozmieć* (20), *waniaieć, tak budzieć* (21), бо дыялектолагамі зафіксаваны толькі адзінкавыя аналагічныя ўжыванні ў Дзятлаўскім і Навагрудскім раёнах. Затое менавіта на гэтых тэрыторыях пашыраны такія адметныя для інтэрмедыі формы 2 асобы множнага ліку, як *wy siadzicio, chaho smieiaciosia* (20) [ДАБМ, карта №152].

Паказальнай з’яўляецца і перадача постфікса зваротных дзеясловаў. У інтэрмедыі “Вакханалія” – больш аднастайна: *smieiaciosia* (20), *nie lańsia* (23). У “Камедыі” першы перапісчык падае варыянтныя напісанні, прычым некаторыя з іх проста паўтараюць польскую арфаграфічную норму: *upiuzsysię, kaczejtca, zdzieretca* (14), *mazalicca* (15b) *wieszalisię* (18), *admienilosie, choczecca, stalosię* (18); другі перапісчык больш арыентуецца на вымаўленне: *ublutausia, pacieszusia, addychacca, spadzewatca* (24). Што ж да Смаленскіх камедый, то тут адлюстравалася моцная рэдукцыя галосных: *вотъ я и паудзисъ* (66б) [ДАБМ, карта 164].

Такім чынам, для аналізу дыялектнай асновы мовы помніка намі вызначаны наступныя рысы-маркёры

фанетычныя:

- аканне,
- яканне,
- якасць [р],
- наяўнасць падоўжаных зычных;

граматычныя:

- выражэнне прамога дапаўнення (В-Р або В-Н),
- двух-/аднаскладовы канчатак Т.адз. назоўнікаў ж. роду,
- вымаўленне займенніка *гэты*,
- канчатак 3 ас. адз. ліку дзеясловаў I спражэння,
- канчатак 2 асобы множнага ліку,
- постфікс зваротных дзеясловаў.

Аналіз тэкстаў беларускай мовы на народна-гутарковай аснове, праведзены паводле азначаных рыс, будзе плённым для вызначэння дыялектнай асновы таго ці іншага твора. Пры гэтым, безумоўна, у кожным асобным выпадку пералік адметных рыс можа быць павялічаны.

Літаратура:

Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мн., Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1963.

Мальдзіс А.І. На скрыжаванні славянскіх традыцый. – Мн., 1980

Ціванова Г. Мова інтэрмедыі “*Bacchanalia*” (1725 год). – Веснік БДУ, серыя 4. — 1984. -- №3. — С.21-24.

Аналізаваныя рукапісы:

Інтэрмедыя “*Bacchanalia*”, 1725. Рукапіс Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы, фонд 1135, вопіс №2, адз. захоўвання 89, с.19-28;

“Камедыя” Каятана Марашэўскага ў зб. Забельскай калегіі, Вільнюс, Цэнтральная бібліятэка Акадэміі навук, фонд 18, рукапіс №1.

Інтэрмедыі са зборніка Смаленскай семінарыі, Санкт-Пецярбург, Дзярж. публ. бібліятэка, вопіс ОСРК, QXVIII – 168, сс.66-70б.

Апублікавана ў зб. **“Беларускае слова: дыялектнае і запазычанае”** – Матэрыялы навуковых чытанняў, прысвечаных памяці Е.С.Мяцельскай. – Мн., “Права і эканоміка”, 2011. – сс.94 – 98.